

ANTROPOLOXÍA DA SAUDE EN CASTELAO

Anxo González Fernández.

Máis alá das súas posicións ideolóxicas e da transposición que se fai destas ó plano político e ó artístico, e máis alá aínda das formulacións estéticas, hai en Castelao un mundo conceptual de fondo que se perfila como antropoloxía e, se me apuran, como esquema fundamental metafísico.

Castelao non era o que se di un filósofo. O seu era a máis ben a acción: *trocar os anxeos en realidade, as ideas en feitos*. Pero era, na conformación pluridimensional da súa figura, unha personalidade harmonicamente trabada na coherencia e na unidade de fondo. A súa teima estética polas *simplificacións* abstractivo-expresivas e polas grandes *sínteses* conformadoras e ordenadoras respondía, en último término, ó artellamento interno da súa obra, en que todo resulta expresión ou formulación operativa duns esquemas organizadores básicos dados no ámbito conceptual. Estes esquemas ou fundamentos conceptuais fanse, desde o fondo, universalmente presentes nos seus posicionamentos práticos e en tódalas súas formulacións teóricas antropolóxicas, éticas, estéticas e políticas.

O principio de *simplificación* por redución ós caracteres esenciais e o da *síntese* ordenadora e expresiva, de que tanto se ten falado a propósito da arte de Castelao e da súa literatura, están afectando ó conxunto da obra, reducible na súa integridade, simplificadora e sinteticamente, a esquemas conceptuais básicos.

Ó falarmos destes esquemas conceptuais, referímonos aquí, en primeiro lugar, á súa concepción do humano como realidade estruturada sobre un campo dinámico de carácter dual; isto é, como resultado da conxunción, non sempre harmónica e proporcional, de dúas forzas: a forza *simpática*, que pula no sentido do avance, da progresividade creativa, da afirmación singularizante, personalizadora, e, por outro lado, a forza *frénica*, de carácter gravitatorio, que puxa cara a abaixo, é dicir, cara á terra, cara ó chan, cara ós ordenamentos regulamentadores, concretivos e, no fondo, homoxeneizantes.

Se a compoñente simpática se dá en exclusividade ou en posición de predominio,

entón a progresividade, máis alá de norma e de control realista, fóra, digamos, de siso organizador, daría na loucura e, en definitiva, na autodestrución. E, por contra, se se dá a compoñente frénica con exclusividade a posibilidade de avance deteríase, deixando ó suxeito preso na inacción ou, con referencia á perspectiva do humano, no plano da determinación instintivo-animal.

Castelao exprésao coa imaxe dos nervios que moven o corazón e regulan adecuadamente a súa dinámica:

Para explicar a necesidade da unión de forzas contrarias pode recurrirse á comparanza dos nervios que regulan o movemento do corazón¹

Un corazón para latexar e contar o tempo que pasa necesita dúas forzas contrarias: cando a un corazón se lle corta o nervio frénico, o corazón tolea; cando se lle corta o nervio simpático, o corazón quedase.²

Fai aplicación explícita do duodinamicismo ó caso da historia da arte:

Estas dúas forzas eisistiron e eisistirán sempre no arte, e nun intre determinado da historia puderon chamarse romanticismo e clasicismo [...] O romanticismo representa o predomiño da forza simpática do arte...³

Fai aplicación tamén, con máis amplo carácter, á dinámica social:

La sociedad humana no puede desarrollarse por la acción única de la fuerza *simpática* ni siquiera por su acción predominante, porque las revoluciones sangrientas significan una crisis del orden y son estados patológicos de la sociedad, pasajeros porque la sociedad no muere. Tampoco la sociedad humana se desarrolla por la acción única de la fuerza *frénica*, ni por su acción predominante, porque sin la constante acción revolucionaria la sociedad se estancaría en su evolución y se corrompería. Sólo en la unión de las dos fuerzas descansa el progreso humano.⁴

Por suposto, este duodinamicismo tamén se aplica ó ámbito das realidades políticas, onde xa de seu o pulo nacionalista é compoñente simpática, moderado pola forza frénica que representa a tendencia federalizante. Pero hai máis:

A enerxía *simpática* da Cámara popular e a enerxía *frénica* da Cámara nacional asegurarían a viabilidade dunha República parlamentaria.⁵

Esta dualidade tendentiva reflíctese abundantemente na obra literaria de Castelao. A novela *Os dous de sempre* estrutúrase, precisamente, dando tratamento a esta temática. Dos seus dous protagonistas, un deles será o home inveteradamente puxado por unha incontible, inesgotable e, ó cabo, ingobernable forza simpática que, sen mesura nin canle frénica que a dirixa de forma productiva, acaba destruindo ó propio personaxe, sempre empeñado en ir, sen fin, ata máis alá de si. O outro personaxe, por contra, non ergue sequeira do plano da materialidade e o conformismo inmovilista, aprisionado contra o chan por unha descomunal forza frénica, que corta de raíz todo asomo proxectivo.

Pois ben, tamén na concepción da saudade se reflicte o esquema metafísico que opera

(1) *Caderno A*, en *Sempre en Galiza*, edición crítica, Parlamento de Galicia, 1992, p. 816.

(2) *O galeguismo no arte*, en *Castelao. Escolma posible*, Galaxia, 1975, p. 87.

(3) *Ibidem*, p. 87.

(4) *Caderno A*, p. 817.

(5) *Sempre en Galiza*, Galaxia, 4ª edic., 1944, p. 373 (As citas irán sempre referidas a esta edición).

no mundo conceptual de Castelao. Aínda dentro do carácter arracional que compete ó mundo misterioso do sentimento, a saudade só acada, se non plena coherencia (*os galegos non somos lóxicos*), si, cando menos, un certo sentido se se ten en conta o esquema doudinamicista do que se ven facendo análise. A dualidade e a contraposición interna que afectan á saudade expóñensenos en distintas ocasións e de moi diferentes formas. Así, por exemplo, con referencia ó fenómeno da emigración, apúntasenos que nel se cumpren, máis alá aínda das motivacións económicas, auténticos anxeios metafísicos: os que operan *nunha raza xa de seu viaxeira*, pero, ó mesmo tempo e indisociablemente, *magoada de saudades* e, en definitiva, *enraizada no chan nativo*. Por iso mesmo,

¡Quen sabe se a saudade galega non será outra cousa máis que a loita de dous anxeios incompatibles: o de estar e non estar na Terra!⁶

A caracterización que así se fai da saudade é, como veremos, das máis precisas que caben, aínda salvando o fondo de radical imprecisión *-quen sabe se non será-* que comporta o *misterio* e, en todo caso, o que resulta da conxunción de anxeios *incompatibles*.

Na mesma páxina en que esta caracterización aparece faise tamén outro significativo esforzo de explicación do sentido duodinamicista que concorre na saudade:

Hai unha forza que nos empurra cara o mundo e outra que nos xunge á Terra nativa.⁷

Os *anxeios* defínense agora claramente como *forzas*, concretándose, ó mesmo tempo, o sentido da súa contrariedade direccional. Cando volvamos sobre estas caracterizacións, tratando de profundizar nelas, teremos ocasión de constatar que a contrariedade e a incompatibilidade presentes nesta dualidade dinámica e tendentiva resólvense no sentido da coincidencia e da profunda harmonía.

Polo de pronto, é fácil detecta-la presenza do esquema duodinamicista. Por un lado, o puxamento interno que leva ó galego irresistiblemente sempre cara ó alén, que non o deixa acougar na satisfacción, nin na resignación, nin tampouco no acoplamento psicosociolóxico á facticidade presente. *Senten formigueiros nos pés*, dísenos en *Cousas* dos picariños galegos, que incansable e insaciamente nunha traxectoria sen fin e, quizais, sen ulterior referencia concreta que lle dea sentido, descansa sobre si mesma: *corren sempre detrás dos automóviles*, andan a *proba-las súas forzas en tódalas máquinas*.

Os picariños do relato de *Cousas* son un anxeio, pero un anxeio que, por manterse inalterable no que é, por refractario a toda posible satisfacción e transcendemento, non derivará nunca cara ó achado definitivo, cara a fruición existencial compensadora e doadora de sentido: *non encherán os seus anxeios de felicidade*.⁸

Este puxamento irrefreable, tan dificilmente sometible a canle racional, é o que conduce irresistiblemente ó Rañolas en *Os dous de sempre* cara a un alén de si, sempre distinto e sempre distante, por estar psicoloxicamente fundado sobre o desacougo existencial, sobre a insatisfacción e o insaciable anxeio. Cando se acha instalado, bota inexorablemente de menos a *vagabundaxe*. E cando, ó cabo, fica xa ancorado na orde, na saciedade económica e na honorabilidade burguesa, e o seu inapagable dinamismo interno deixa de ter ceibamento e desafío, el mesmo se converte en virtualidade destructiva que fai estoupar e

(6) *Sempre en Galiza*, p. 209.

(7) *Ibidem*, p. 209.

(8) *Cousas*, Galaxia, 3ª edic., 1962, p. 48.

saltar polo aire, se non o mundo no que é, si, desde logo, e en supremo acto de protesta, os miolos do personaxe.

Pero ó lado desta insaciable cobiza dun alén, sempre alén e, por iso mesmo, inalcanzable, está tamén e quizais facéndoa posible, a ancoraxe existencial afectiva na Terra, no pobo, na casa, nos amigos. E é que, como se analizará con calma, a Terra, que é *matria*, que é, en definitiva, corpo transubstanciado en espírito e polo mesmo en *xenio*, isto é, en dinamismo creante, resulta comunicadora e resulta participante, pero a condición de que o afinamento nela se manteña. Un artista andaluz dicíalle a Castelao, segundo este relata, *despois de ver ós emigrantes galegos rubiren as escadas do vapor con cara de turistas de terceira clase, seguros de volver*:

As vosas raíces son elásticas, de tanta elasticidade que vos deixan dar voltas ao redor do mundo.⁹

E é que, xustamente, o caudal enerxético que puxa a dar imparablemente voltas e voltas zúgase *do terrón nativo*. Se este zugamento non se dera, o outro tampouco sucedería: só, en efecto, desde unha conveniente e segura instalación existencial resulta posible a proxección transitiva; a inseguridade, a aventura e o risco, só resultan indefinidamente soportables desde a suxeición e a ancoraxe nas grandes seguridades existenciais. Por algo os emigrantes galegos soben as escadas do vapor *con aire de turistas de terceira, seguros de volver*. Preme neles o insaciable formiguillo de ir e, xa desde o principio, a gozosa seguridade de voltar. No fondo é un *ir* sen se ir, fundado sobre a elasticidade das raíces que os xungen inseparablemente ó chan nativo.

Castelao refírese con varias significativas expresións ó incontible impulso do galego a transcende-la súa facticidade existencial-espacial. Fala, en efecto, dos nosos antepasados como *tribu viaxeira* que só acada, no que cabe, acougo para os seus *anceios de coñecemento* nun finisterre, isto é, en nada que sexa limitativo e concreto, senón *ante a inmensidade e o infinito*:

As arelas de coñecemento obrigaban a andar e soio ó cabo do mundo xurdía o inescrutable alén.¹⁰

Galicia seguiu despertando esa singular atracción do alén:

A alma viaxeira do mundo antigo abreu novos camiños para chegar ó noso fisterre e sentir anceios do lonxano na lonxanía...

E así:

Tódolos pobos que se asomaron ao noso Fisterre sentiron arelas de traspas aqueles horizontes visibles e inasequibles.¹¹

Este carácter de aproximación constante a un *inescrutable alén* que asoma no Fisterre, os *anceios do lonxano na lonxanía*, ou a arela de *traspas aqueles horizontes visibles e inasequibles*, constitúe, na apreciación de Castelao, un ingrediente fundamental da saudade. Fala así explicitamente dos destinos da *nosa raza viaxeira, magoada de saudades*. E é que, xustamente, as saudades que nos *magoan* fano precisamente porque nos sitúan na irrenun-

(9) *Sempre en Galiza*, p. 209.

(10) *Ibidem*, p. 207.

(11) *Ibidem*, p. 207.

ciable coxuntura de ter que ir sempre máis alá de nós mesmos e do noso; trátase, logo, de fuxir do que no fondo nos é inseparable e nos atrae. Trátase dun irrenunciable e inaplacable aneiro:

A saudade é unha sede insaciable de algo que, ás veces, non sabe o que é.¹²

É sede porque é ansia, por que é *cobiza*, porque é irreprimible inqueda por rechear un oco: saciar unha apetencia sen límite e que só con relación a un infinito pode sosegarse dalgún xeito. Por iso tamén sucede que o carácter indefinible desta sede leva a transpoñer-la orde das realidades factuais e preséntasenos, así, como *rebeldía contra o despotismo dos feitos*, isto é, contra a suxeición limitativa despótica nas extremas da orde fáctica, e dar, en suma,

no empeño de facer o mundo máis complexo, máis maravilloso, máis habitable.¹³ Nos Fisterres mantense, por iso, *unha indeclinable fidelidade á fermosura da esperanza*.

Esta pretensión de ir alén dos feitos, en irrenunciable actitude creante, é reiteradamente vinculada por Castelao á forza simpática, patrimonio do *xenio celta*:

A esperanza celta, manifestada en lendas de circia significación poética, é un símbolo vivente da nosa nacionalidade [...] Tódolos pobos celtas teñen as súas leendas de esperanza.¹⁴

A esperanza é ingrediente fundamental na disposición a ir sempre máis alá da concreta e coutante realidade dos feitos:

Se non eistise a *ialma*, seríamos capaces de creala a forza de aneiros; e se non eistise o ceo, seríamos capaces e inventalo para os nosos mortos.¹⁵

Nós, os habitantes dos Fisterres, os celtas do Atlántico, representamos o cerne mesmo desa forza creadora.¹⁶

A significación creadora da saudade, na súa tensión por levarnos máis alá do *despotismo dos feitos*, fai exclamar a Castelao:

A saudade ten *alén*; endexamais pode conducirnos á desesperanza, porque coa ilusión do *máis alá* fuximos do mundo real e chegamos aos mundos soñados; podemos cear países de fadas, paradisos de felicidade, até confundir a nosa Terra co Ceo.¹⁷

Sobre a dimensión creativa da saudade volveremos despois; ten en Castelao un dos seus máis significativos valedores, e mesmo fai dela, segundo veremos, unha transposición ó plano ideolóxico-político, ata dar no irreprimible aneiro *polo rexurdimento da Patria*, desa patria saudosamente sentida como ausente. En parecido sentido, esta acepción creativa da saudade tamén nos fai recordar a Cunqueiro, introducindo, por exemplo, nas primeiras páxinas de *Las mocedades de Ulises* (o Ulises personificador da grande saída e do irrenunciable retorno) aquela insuperable sentenza:

Todo regreso de un hombre a Ítaca es otra creación del mundo.

(12) *Ibidem*, p. 322.

(13) *Ibidem*, p. 323.

(14) *O galeguismo no arte*, p. 86.

(15) *Ibidem*, p. 86.

(16) *Ibidem*, p. 87.

(17) *Semnpres en Galiza*, p. 323.

En definitiva, a Ítaca saudosamente procurada acaba sendo a Ítaca soñada: o mundo que xorde da todopoderosa capacidade proxectiva do desexo. En Cunqueiro a fantasía é memorante e a memoria, proxectadora. Nesa cunqueirana *fantasía memorante* dáse, nun asombroso feitizo, a conxunción harmonizadora do simpático e o frénico: da proxección creativa presente na grande anamnese reconstituidora.¹⁸

Risco tamén subliña o carácter tensional e proxectivo da saudade cando a presenta como *cobiza do lonxe*. É unha cobiza do lonxe que coexiste harmonicamente trabada coa *emoción do sedentarismo* que fai ó home galego terlle *lei ó torrón*:

O sentimento da Terra e a cobiza do lonxe dánse na nosa alma tan entretecidas, tan envolteitas, que non as podemos separar.¹⁹

Risco recreáase no duodinamicismo de Castelao a quen cita, precisamente, en relación coa aplicación que fai do mesmo á comprensión da saudade: *como dixo Castelao nunha conferencia*,

Os galegos botamos raíces á beira do berce; mais non coma as árbores, non como a edra que apreixa as paredes do pazo ou da chouza onde nacemos. As raíces nosas son finíñas coma fíos; o vicio da raza lévanos lonxe do lar, da terra mesma que nos doa a forza, sen que en ningures atopemos acougo para as nosas tristuras; e cando cansos da loita non podemos ir adiante, sempre temos o camiño de volta que turra por nós cunha forza misteriosa.²⁰

Estas raíces suxeitan pero non *apreixan*. Son *elásticas*, como máis arriba viamos: por *raíces* subministran a forza creadora que zugan do chan nativo; por *elásticas* non impiden o avance que esa forza creadora fai posible. Manteñen, ó propio tempo, a indestructible vinculación coa Terra e, con ela, a suxeición afirmadora e a seguridade.

Risco e Castelao coinciden na común referencia que fan desta peculiar tensión proxectiva da saudade ó insubornable activismo romántico que caracteriza ó xenio celta. O autor ourensán exprésao así:

Un vello texto da India di: “o Desexo naceu primeiro, e foi a primeira semente do espírito. El produciu unha separación, unha corda tendida...” Eis a idea que estaba xa nas nosas orixes arias, idea que, máis ou menos clara, está na alma das razas loiras do Norte de Europa, a idea que latexa no fondo de todo romanticismo.

O home é un desexo descido no mundo da corporeidade...²¹

Ei-la dualidade radical; trátase dun *desexo* (*Eros*, no mellor sentido platónico) dado na corporeidade; é desexo e é, así, pulsión proxectadora, pero é igualmente corporeidade e polo mesmo concreción frénica. Ou tamén: é corporeidade, pero é irrenunciamente desexo. É e non é; é suxeición e é ceibamento. É *cobiza do lonxe*, pero dun *lonxe* que é tamén cercanía, mismidade: no grande espírito ou, se se quere, na Idea e nas súas concrecións realizadoras o lonxe e o próximo, o propio e o alleo, coinciden. Por iso mesmo, cobizar e procurar no alén non deixa de ser cobizar e procurar no propio; saír é non saír: non separa-las raíces do chan nativo.

(18) Véxase, en relación co que dicimos, o noso traballo : *Hamlet e a realidade cunqueirana*, Publicacións do Centro “Ramón Piñeiro”, Santiago, 1995.

(19) *O sentimento da Terra na raza galega*, en *Leria*, Galaxia, 3ª edic., 1990 p. 23.

(20) *Ibidem*, p. 16.

(21) *Ibidem*, p. 23,

Esta saudade, esta sede, este non sosegar, esta cobiza do lonxe, esta amor... Pero, ¿non é este amor, este mesmo amor que se quixera ceibar fóra do mundo e da materia, non é el mesmo quen nos retén aquí, o que nos xungue ás cousas deste mundo, sen nos deixar que as deixemos, o que entraña a nosa liberdade? ¿Non é el o que nos fai abrazar perdidos de saudade a lembranza? ¿Pois, logo, que é esa cobiza do lonxe? ¿De que lonxe, se non deste lonxe que está preto de nós? ²²

Ramón Piñeiro é un dos que mellor certaron a concretar, tras de profunda analítica ontolóxica o *anceio metafísico* que sacode á *nosa raza viaxeira* e que se resolve nesa dualidade tendentiva a que Castelao se refire. Ramón Piñeiro consigna, en efecto, que os galegos e portugueses son quen, a través da saudade, se revelan máis capaces de facerse cargo, dorosa e decote anguriantemente, da soedade ontolóxica do individuo que, como tal, é

unha concreción, unha singularidade solitaria, algo así como unha bágoa desprendida, “caída” do Ser. ²³

Pero, ó lado desta soidade óptica do individuo dáse tamén, en sentido contrario, un

arreguizamento ontolóxico, algo así como unha lene onda que ascende da vida e que vai envolvendo todo o ser do home nunha perenne arela do Ser, esgotando a súa eistencia temporal nun total esforzo de transcendencia. ²⁴

Aquí estaría a dualidade, en versión de Ramón Piñeiro: por un lado, a *soidade orixinal* do individuo, en canto concreción desprendida do Ser. E, por outro, o *esforzo de transcendencia*, o intento de reintegrarse á plenitude no Ser. Nas análises de Piñeiro déixasenos ben claro o sentido da saudade como desexo de avance cara o que en definitiva son as propias orixes. Do Ser ó Ser, dinos Piñeiro, pasando pola concreción individualizante dese ser que somos cada un de nós. Do chan nativo, concreción tamén realizadora da Idea no tempo e no espazo, cara a universalidade da Idea, que opera igualmente alén de nós e do propio: noutras e noutras realizacións concretizadoras. O alleo e o propio son, en remate de contas, momentos dun pluriabarcador Absoluto.

Risco, en nova referencia á Castelao, subliña:

Mais Castelao, interpretando claramente o que nos pasa, di: “os galegos non temos a luz da esperanza diante de nós, témola detrás de nós, enriba do pazo ou da chouza onde nacemos”. ²⁵

E el, pola súa banda, engade: *Deus é a luz da esperanza acesa detrás de nós.*

Este Deus de Risco, do que vimos e ó que vamos, que está diante e detrás, é o Ser de Piñeiro, de quen nos desprendemos e a quen arelamos voltar; é a *Terra* de Castelao, da que saímos sen dela nos afastar e á que retornamos, saudosos, xunguindo a esperanza coa lembranza, porque na Terra coinciden a procedencia e o destino; ela é a consistencia. Trátase, en suma, do grande Absoluto do idealismo romántico e o de menos é que se nos presente como todo óptico, como *corpus mysticum*, como Deus panteístico ou naturalismo teísta ou,

(22) *Ibidem*, p. 24.

(23) *Significado metafísico da saudade*, en *Filosofía da saudade*, selección de Afonso Botelho, Imprensa Nacional/Casa da Moeda, Lisboa, 1980, p. 435.

(24) *Ibidem*, p. 435.

(25) *Ibidem*, p. 24.

en suma, como realidade nacional inter-nacionalista e universal. A Terra é, na perspectiva de Castelao, a realidade en que eses absolutos se concretan e, por iso, saír da Terra, sen de xeito ningún transcende-lo amplo seo do Absoluto é, no máis real sentido do termo, *saír sen en definitiva saír*.

A dualidade case dialéctica, o grande paradoxo, a aparente desharmonía tendentiva, a *incompatibilidade* a que Castelao se refire, segundo viamos xa ó comezo deste capítulo, acada unha expresión de inigualable xusteza nas análises que fai Torres Queiruga. Fala da saudade como referida a unha forma de *presencia* na *ausencia* ou, o que é o mesmo, unha ausencia na igualable presenza. Logo de constatar, en efecto, que na saudade, *desde as primeiras manifestacións escritas nos cancioneiros, aparece con claridade a nota de "ausencia"* (a do amigo ou a da terra), consigna:

Pero non se trata dunha ausencia calquera. É unha ausencia cualificada polo amor, polo fondo vencellamento con aquilo mesmo -terra ou amigo- que se bota de menos: lonxe, pero vivo e instante, enchendo a memoria e suscitando a arela. Trátase, pois, dunha ausencia moi *presente*, dunha ausencia (física) no modo da presenza (espiritual); ou, o que ven ser o mesmo, trátase dunha presenza ausente, dunha presenza no modo da ausencia.

Ambas, ausencia e presenza, remiten á *comunió*n como algo envolvente, que posibilita a súa unión paradóxica e cualifica o modo peculiar da ausencia.²⁶

A presenza -amorosa- do ausente, ou a ausencia real daquilo que está inmanencialmente presente ó modo intencional, pode suscitar no saudoso tanto a *forma retrospectiva da lembranza, como a forma protensa e máis dinámica da arela e da tendencia*. Torres Queiruga, que da saudade fai quizais a máis fonda e a máis completa das análises que se teñen realizado, non anda, no caso, nada lonxe tampouco do esquema básico sobre o que opera Castelao. Aténdase, para rematar este punto, á redacción que nos *Cadernos manuscritos* lle dá Castelao á escena, que xa temos comentado, do artista andaluz no porto de Vigo mirando ós emigrantes:

Los hombres echan raíces en la tierra, como los árboles; pero vuestras raíces son elásticas; de tanta elasticidad que os dejan dar vuelta al mundo y *estando ausentes estais presentes*.²⁷

Estamos ausentes e presentes na terra, porque é a terra a que está, no saudoso, presente aínda cando ausente. Presente pola súa realización aproximadora (presencializante) na lembranza, e ausente por inobviable obxecto de cobiza, de anxeio. Quizais porque, en verdade, a terra é a lembranza de (en) tódalas lembranzas e a procura de (en) tódalas procuras, en parecido sentido que no Ser de Piñeiro e na Transcendencia de Torres Queiruga.

A conexión da presenza e a ausencia ou, máis antropoloxicamente, da lembranza (*anamnesis*) e o desexo (*eros*) está, en definitiva, establecida desde *O Banquete* de Platón (sendo por outra banda un elemento platónico que, á súa vez, remite directamente ós textos indios a que se remonta Risco cando, como antes viamos, se nos fala do Desexo como o primeiro e, dese xeito, como *fonte do Espírito*). *Só se desexa e procura*, consígnase no texto platónico, *o que non se ten; e ningún desexa e procura o que xa posúe*; por algo, por exemplo, *os deuses non son filósofos*; eles son posuidores da sabedoría a que os filósofos como tales aspiran.

(26) *Filosofía da saudade*, p. 584.

(27) *Caderno A*, p. 804. O subliñado é noso.

Mais, por outra banda, o desexo implica tamén unha certa plenitude, ben que dada na forma da non posesión fáctica, actual; dada na ausencia. Só a prefiguración actual da realidade desexable (desexable pola súa riqueza intrínseca) pode, en definitiva, suscita-lo desexo. Ninguén desexa tampouco o que lle é absolutamente ignoto e alleo. Esta modalidade da presenza na ausencia e esta ausencia *no modo da presenza* (por dicilo como o di Torres Queiruga) están amparados na co-incidencia da lembranza *anamnésica* e a procura *erótica*. Revela, en suma, unha condición dinámica, transitoria ou traxectorial da realidade humana, moi distinta así e distante do *Desexo* védico, primitivo e fontal, que é desexo de se transcender, de se proxectar *ad extra*, de se rebordar xenerosamente (amorosamente, dirase na terminoloxía platónico-cristiá) creando: poñendo no mundo o Espírito a actuar, a facer, a realizar, crear. Platón dicía tamén algo parecido ó falar da Idea de Ben como *sol*: difusividade xenerosa e participante; *Bonum est diffusivum sui*, traducía a Escolástica.

Entre a lembranza e a cobiza, entre a ausencia (a pobreza) e a presenza (a riqueza), o *eros* platónico é, desde esta perspectiva, unha realización saudosa:

Como fillo que é de *Poro* (a riqueza) e de *Penía* (a pobreza), quedou na situación seguinte: en primeiro lugar, é sempre pobre e está moi lonxe de ser delicado e belo coma o supón o vulgo; por contra, é rude e é escualido, anda descalzo e sen teito [...], pois pola condición da nai é inseparable compañeiro da pobreza. Mais, pola condición de seu pai [...], é apaixonado pola sabedoría e fértil en recursos. Non é mortal nin inmortal: ó mesmo tempo florece e vive ca morre, para volver despois revivir, mercé á condición rica de seu pai.²⁸

Torres Queiruga, tras de se deter en analiza-la modalidade da *ausencia*, faino igualmente na da *presencia* e as súas páxinas axudan a calar con profundidade nese *estar*, que será un *non estar*, pero que é tamén, de todas todas, un incuestionable estar, unha indeclinable instalación: *estar e non estar na Terra*, como o expresa Castelao. Tras de referirse Torres a que na estrutura óptica e na dinamicidade da saudade hai indefectiblemente vencellamento *á realidade obxectiva, de xeito que, dun modo ou doutro, existe sempre algún tipo de presenza intencional dun obxecto*, e de que o suxeito mesmo queda, así, *determinado por unha comunión na que entra constitutivamente o obxecto*, remata apelando á análise existencial heideggeriana:

coa súa dobre dimensión de *Mitwelt* e *Mitmensch*, é dicir, a unión constitutiva do home co mundo e cos demais homes [...] sobre todo se por “mundo” entendemos aquí principalmente “terra” coa rica e entrañable connotación que adquire entre nós, e que tal vez puidera aínda clarificarse -e enriquecerse- co concepto de *Heimat*, “patria”, tan usado por Bloch.²⁹

En efecto, a *unión constitutiva do home co mundo* é expresada por Castelao como *enraizamento no chan nativo* ou como *forza que xungue á Terra nativa*. E esta unión (comunión) nunca coma en Castelao e, en xeral, non homes da Xeración Nós foi, considerada tan *constitutiva*. Para eles (e aquí co mellor do Idealismo alemán) non se trata dun simple vencellamento, que como tal puidese ser interpretado a modo de relación aposteriorica, isto é, subseguinte á hipotética conformación autónoma e independente de cada un deles. A comunión aquí é constitutiva por ser unha auténtica comunidade óptica ou, se se quere dicir así, unha identidade radical, panidealista, panespiritualista ou panteísticamente establecida. Por iso en Castelao, como temos reiteradamente comentado, a Terra, como a

(28) *O Banquete*, 202, c.

(29) *Filosofía da saudade*, p. 589.

Natureza, non son, de modo ningún, un mero referente circunstancial, ambiental ou, moito menos, material. Non son compoñente frénica; son propiamente realidade simbiótica, simpático-frénica, integrada por conxunción harmónica do elemento material e do elemento espiritual.

Todo isto é o que autoriza a Castelao, como tamén temos visto, a falar do *poder creador da Terra nai*, da súa *incoercible enerxía*, referíndose con iso a *alma eterna de Galicia*, é dicir, ó *instinto popular* e ás *entrañas graníticas do noso chan*. Castelao apela tamén á interpretación de Novoa Santos:

A saudade é o bafo da terra galega transmutado en carne e en espírito.

O *sedentarismo do galego*, o seu *enraizamento no chan*, non é, pois, unha simple conciencia de instalación; é comunión óptica coa terra. Desde esta perspectiva, a saudade ben podería interpretarse tamén como a ansia por consuma-la reunificación do polo subxectivo e o polo obxectivo do espírito, o do ser humano e a natureza. Con Novoa Santos, tamén Castelao sitúa a morte dentro desta perspectiva:

A patria é a Terra. A Terra que nos dou o ser e que nos recollerá na morte como semente de novas criaturas. A Terra que cría frores nos campos para regalía dos ollos e albres para que canten os paxaros [...] Eu de min sei dicirvos que se despois de morto tivese que voar máis alá das estrelas visibles, para ir a un ceo tan lonxano da Terra que nunca máis poidera vela, de boa gana renunciaría á inmortalidade para rematar a miña vida debaixo dunha laxa e convertirme en herbas ventureiras.³⁰

O reencontro fusivo coa terra non é morte, en sentido propio; é revivificación e é, así, inmortalidade. Hai que interpretalo como anxeio por chegar á consumación realizadora do que de seu é xa unha unidade óptica radical. O cal incríbiriase, á súa vez, dentro da dinámica da ética organicista de chegar a *se-lo que se é*: o proceso da autenticación (dentro do cal estaría tamén á autenticación nacionalista).

Castelao fala de *unión mística*, interpretada no sentido de re-unión, de retorno consolidador, e síntese identificado coa posición de Novoa Santos:

O anxeio saudoso dos galegos entraña unha profesión mística, e non é a de volver a Deus -propia do misticismo castelán-, senón a de volver ao agro que presenciou a nosa emerxión.

E é que *volver ó agro nativo*, reactualiza-la comunión con el, é un misticismo de traectoria e realización *frénica*. Non implica pulo ascensional, senón máis ben *descensional*. É, dicimos, forza frénica e así pode ser entendido, se temos en conta, claro, que, nas situacións auténticas o frénico xa de seu se dá en harmonía co simpático; un frénico so e excluínte sería, como temos visto, anulador e frustrante. Pero, aínda asumido o carácter realizante dun frénico dado en comunión, o misticismo naturalista a que aquí se fai referencia está, desde logo, dado na dirección, tan tipicamente frénica, da *terralidade*, do imperativo noético e ético de *terralidade*:

Se quixeramos diferenciar o espírito galego do castelán diríamos que está representados nas leendas de Don Eros e do P. Navarrete. Nós somos o monxe que ficou en éxtasis polo canto dun paxaro; eles son o moxe que mandou calar aos paxaros para entregarse á meditación. Como se dixeramos: a libre e verde ledicia que vai ao Parnaso e o sacrificio escuro e

(30) *Sempre en Galiza*, p. 43.

dooroso que vai ao paraíso. Dúas concepcións diferentes que se prolongan en misterios contrarios: Paganismo e Cristianismo.³¹

O sentimento místico da Terra, como implicador da comunión radical con ela e, á súa vez, como referente fundamental da saudade é analizado tamén e en coincidente sentido por Risco. Comeza por referilos en primeiro lugar á *emoción do sedentarismo*, derivada do *noso ruralismo*. Pero pasa inmediatamente a destacar que, por encima da nosa dependencia material da terra, impónsenos como referente estético que

sentimos fondamente os galegos a beleza da Terra e ese sentimento crea en nós o sentimento da paisaxe, o sentimento da Natureza que destaca ós nosos artistas dos artistas iberos [...] Deus se revela a nós na nosa Terra pola fermosura e no agarimo coidadoso.³²

A emoción estética é de singular importancia nun romanticismo idealista, herdeiro, como se recordará, das limitacións recoñecidas por Kant á capacidade da razón para remontarse ó Absoluto, que só resulta propiamente asequible por vía de practicidade ética e estética.

Pero, tanto no sedentarismo coma na comunión estética coa Natureza, ve Risco a sobrevivencia dunha emoción ancestral: a dos primeiros *avós celtas que aquí chegaron, diante do feitizo da Terra meiga que aquí os prendeu para sempre*. Esta emoción acaba por remitir a Risco, en moi parecido sentido ó que máis arriba consignabamos en Castelao, á *rama pagá e ancestral do noso sentimento místico da Terra*.

Mais, así como nun principio a raza nosa se fixo filla da Terra por adopción, hoxe éo por *consanguinidade*:

A Raza é hoxe filla da Terra. Consérvase pola convivencia nun terreo[...], pola convivencia coa Terra, cos seres dos tres reinos. A Terra é a segunda placenta[...] Ela está na nosa alma e no noso entendemento, que dela veñen, que dela son fillos como o corpo o é.³³

Difícilmente podería expresarse de forma máis directa e sinxela a *comunión constitutiva co obxecto*, a que se refire Torres Queiruga, segundo viamos. E só desde estas apreciacións resulta posible entender as apelacións de Novoa Santos ó *instinto de morte* e a insistencia de Castelao en salientala súa vinculación co sentimento da saudade:

Para o noso médico a saudade é unha enerxía da Terra, que se transmite aos homes por medio dos elementos misteriosos da paisaxe.

E esta *enerxía*, rematado o ciclo, ha reverter, pola morte, á súa propia fonte:

A saudade do porvir -remata Novoa- non é outra cousa que a mesma intención creadora da morte que, ao insinuarse vagamente na alma, invítanos a devolverlle á terra todo canto dela recibimos. Anceio de vagar no fecundo cariño da terra, do noso agro, da nai de todos, coma os místicos aspira a recollérense en Deus.³⁴

A dualidade tendentiva que fai *estar e non estar*, como dicía Castelao, e que ten, como acabamos de ver, plena equivalencia coa da *presencia* e a *ausencia*, a da *ida e o retorno*, ou mesmo a do *desprendemento individualizador* e o *esforzo de transcendencia*, de Ramón

(31) *Ibidem*, p. 322.

(32) *Leria*, p. 20.

(33) *Ibidem*, p. 22.

(34) *Sempre en Galiza*, p. 322.

Piñeiro, énos presentada por Novoa Santos baixo a fórmula de *instinto de vida - instinto de morte*. Tamén aquí a contrariedade e o aparente paradoxo se resolven en fonda harmonía:

Se alimentan ambas de la misma savia y representan dos aspectos de una misma fuerza creadora.³⁵

En efecto, o *instinto de morte*, definido como *la tendencia a revertirse a la tierra de donde arranca nuestra propia vida*, é tendencia a facer definitivamente efectiva esa instalación na terra, como principio de vida, e da que o ciclo existencial parece (simplemente, parece) afastarnos. En definitiva, a reintegración á Natureza, á vida en forma fontal, ten sentido de intensificación reinstaladora na terra: intensificación dunha instalación que o home galego nunca perdeu e da que acada aguda conciencia.

En finísima análise Novoa Santos refírese tamén, dentro do que considera modalidades de realización do instinto de morte, á ansia dos amantes que, en busca da unión plena e indisoluble pretenden e en casos conseguen superar pola morte *a valla insalvable de sus individualidades corpóreas*, o atranco para a realización perfecta da unión, o obstáculo que *se levanta ante ellos bajo forma de una doble muralla de carne*.

Pois ben, a terra sería quen nos recolle e ampara máis alá do salto por encima da barreira da individualidade. A individualidade, percibida polos amantes como obstáculo a salvar, non deixa de ser, en definitiva, simple aparencia de afastamento respecto daquilo que nos constitúe e nos irmanda: a terra. Estamos, en canto individualidade, instalados nela. Pero, facendo abstracción da débil e quebradiza fronteira desa individualidade, o certo é que a somos e que, transcendida, pola morte, esa individualidade, a instalación abre paso a unha unión mística e, por parte da propia terra, a unha recuperación integralizante da súa pertencencia.

Ademais das expresións *estar e non estar* na Terra e daqueloutra en que a saudade se define como forza que nos *empurra cara o mundo* e forza que nos *xungue á terra nativa*, Castelao refírese a ela coma un camiñar

en direccións opostas do mesmo camiño: *cara ó alén e cara ás orixes*.³⁶

Dar camiñado *cara ó alén e cara ás orixes* é unha formidable realización da harmonía simpático-frénica. Inclúe o impulso á superación da nosa facticidade presente, indo sempre máis alá de nós mesmos, naquel imparable proceso de superación que sacode por exemplo ó *Rañolas en Os dous de sempre*, e inclúe, por outra banda, transcender, en retorno, a individualidade pola que nos afanamos, entregándolla á terra das nosas orixes.

Este *frénico*, en harmonía co *simpático*, que fai propiamente do retorno a suprema modalidade da ida *cara ó alén* de si e da entrega, é a antítese daqueloutro *frénico* exclusivista e monopolizador que fai do *Pedriño* un ser apegado ó chan inerte da materialidade, sen posibilidade de despegue hominizador.

A coincidencia no mesmo camiño da traxectoria *cara ó alén* e da traxectoria *cara as orixes* e a súa realización conxunta fai que se potencien e que se temperen mutuamente. Con referencia á realización da *nosa alma viaxeira* e, vistos o *alén* e as *orixes* con respecto a emigración, expresa moi ben Castelao a forma en que esta harmonización se realiza:

(35) *El instinto de la muerte*, Morata, Madrid, 1927, p. 41-42.

(36) *Sempre en Galiza*, p. 208.

Se os camiños nos tentan a viaxar é porque deixamos unha luz acesa sobor da casa en que fomos nados, e alí nos agarda o fin da vida. Andar, andar, andar e, no remate dos traballos devolverlle á Terra o corpo que ela nos emprestou.³⁷

Está claro: a incitación a camiñar resulta debedora das seguridades de acollo no retorno que proporcionan as *orixes*: a luz permanentemente *acesa sobor da casa en que fomos nados* é garantía, é seguridade; só desde esta incontrovertible seguridade se torna apetecible e realizable a aventura; e só desde esta seguridade a aventura non asume nin carácter nin visos de traición.

A imaxe da *luz acesa sobor da casa* que deixamos ó partir correspóndese coa do *ichaviño* que Bieito deixa agachado no curuto do monte na véspera de emprende-la viaxe a América, segundo se nos relata en *Cousas*. Bieito fixo vida en América. Mais

ó cabo de trinta anos de loita Bieito alentou forte e pudo virarse cara o pasado. E neste punto a morriña metéuselle na caixa do peito.

Cacheando nos currunchos da memoria as farrapiñas esquencidas do seu ledo vivir de neno, Bieito sempre remataba pensando no *ichaviño* que deixara gardado no curuto do monte. E non podendo vivir máis tempo sen visita-los eidos nativos meteuse nun barco e chegou á Terra.³⁸

No *ichaviño* era a Terra a que turraba por el; o *ichaviño* era a luz que deixara *acesa*, no caso, sobre o curuto do monte. Aquela luz que deixara encendida chegaba a el na lonxanía do tempo e do espacio, facendo deste alonxamento unha efectiva presenza.

Esta harmonía (simpático-frénica) entre a traxectoria cara ó *alén* e a traxectoria cara ás *orixes*, que fai que unha faga posible e asista á outra é, sen dúbida, a que fai que a vivenciación da saudade por parte dos galegos non estea, coma en Portugal, *ensombrecida por un extraño dramatismo, descoñecido na poesía galaico-portuguesa*.³⁹

Castelao fai detida referencia a Teixeira de Pascoaes que interpreta como tensión dramática a contraposición da forza perpetuadora da Lembranza e a forza creadora da Esperanza na alma portuguesa. En efecto, a dualidade metafísica da saudade nun Portugal que, a diferenza de Galicia, está tamén conformado *polo sul*, isto é, *polo sangue semita*, configúrase como casamento do Paganismo greco-román co Cristianismo xudaico:

O desexo e a dor son os elementos da saudade. Polo desexo a saudade descende de sangue aria; pola dor descende de sangue semita. A dor espiritualiza o desexo e o desexo, á súa vez, materializa a dor. A saudade polo desexo é Esperanza; pola dor é Lembranza. Así: a saudade, pola esperanza e o desexo, é Venus; pola dor e a lembranza, é a Virxe María.⁴⁰

Esta compoñente sudista, *semita*, que se fai presente na dor e na lembranza, non se dá na sensibilidade galega, *exenta de contaminacións mediterráneas e plena de dexesos saudosos*. Por algo Galiza é aínda *a fonte máis pura da saudade, o norde das orientacións*. E é que diso, en definitiva, se trata: de que o retorno cara á Terra, para reintegrarse nela ou, se se quere, o *instinto de morte* é aquí intimamente solidario do *instinto de vida*: non hai morte nin hai dor na definitiva aperta coa terra, que é, pola súa banda, *poder creador e*

(37) *Sempre en Galiza*, p. 210.

(38) *Cousas*. p. 48.

(39) *Sempre en Galiza*, p. 323.

(40) *Ibidem*, p. 321.

incoercible enerxía. A harmonía simpático-frénica resulta aquí plena e perfecta: a dor non empece nin deturpa a realización do desexo; a morte non se opón á vida, nin a lembranza á esperanza. Por contra, a nosa vivenciación da saudade é tamén o máis formidable motor da acción, da creación.

Castelao non perde ocasión de conxura-lo perigo da inacción que podería derivarse dunha exclusivización ou predominio do sentido memorante e, dese xeito, melancólico ou dorido é, en definitiva, paralizante que podería darse na saudade. Esta saudade, en efecto, sería unha saudade soamente frénica, desprovista de conxunción co pulo vivificador simpático; sería algo radicalmente contrario á nosa proxección realizadora sobre o futuro. Sería unha saudade *ladroeira*, *ladroeira da acción*. Certo que a morte anda por medio, pero a morte non é tal, non pode ser tal, implicada como está na dinámica da vida, posta ó servizo da impetuosa corrente da vitalidade creadora:

a morte, enchéndose de vidas, será vida; que a *nada*, enchéndose de ilusións será *todo*...

Castelao é consciente de operar con categorías que van máis alá da lóxica, pero é que *as nosas esperanzas non caben nos lindeiros da razón*. E é que a razón, entendida só como comedimento prudencial ou contención sensata, resulta frénica.

A conformación idealístico-romántica de Castelao é tan fonda e, xa que logo, é tan fonda a súa devoción rendida polo principio acción, que remata con isto, tan forte:

Mataremos, se é preciso, a saudade; porque a saudade cecais sexa unha esperanza entristecida, ladroeira de accións.⁴¹

Esta urxencia por concienciar ós galegos no alcance emprendedor da saudade leva a Castelao a deseñar unha realización da saudade no plano propiamente ideolóxico-político.

Á dimensión antropolóxica, á psicolóxica e á metafísica en Castelao engádese unha dimensión ideolóxica. En efecto, no *lonxe da Terra* e na súa operatividade saudosa tamén cómpre ver e senti-la *ausencia da Patria*, aínda por parte dos que viven nela e que, na actual situación de postergamento e negación, aínda vivindo non viven nela, que se lles agacha e se lles desnaturaliza por mor do centralismo asoballador.

Desde esta perspectiva, á saudade pola presenza-ausencia dos *eidós nativos* engádese, de forma máis exasperante, a presenza intencionalmente acariñada e a frustrante ausencia da Patria. Referíndose unha vez máis á saudade do emigrante ou, no caso, á do exiliado pola lonxanía da Terra, confesa:

Eu non podo negar que a padezo; pero xa non é pola lembranza dos eidós nativos, nin polos anxeios de retornar ao seo da familia, senón pola ausencia da Patria. Este sentimento xa non é exclusivo dos desterrados, porque os bos galegos somos expatriados anque vivamos en Galiza. ¿Ou é que morar nunha Terra aferrollada non é tan dooroso coma vivir no desterro?⁴²

A saudade máis fonda é a *saudade de expatriación*. Pero non a expatriación de quen é materialmente expulsado da patria. Trátase da expatriación de todos nós (ausentes ou só materialmente presentes na Terra), producida por postergamento ou agachamento da Patria, condenada dese xeito a se manter perennemente ausente. A saudade da patria desexada, acariñada, e mais irremediamente ausente, tamén é considerada sentimentalismo; pero,

(41) *Ibidem*, p. 30.

(42) *Ibidem*, p. 12.

como expresamente se nos di, *sentimentalismo novo*. Novo, quizais, en sentido de distinto. En efecto, a saudade da Patria é unha saudade non debedora do pasado, do xa vivido e, por iso, mantido na lembranza. Non: a saudade da Patria é a saudade dun futuro só futuro. É unha saudade da Patria libre, autónoma e auténtica e, dese xeito, só albiscada e mesmo acarriñada no ámbito do proxecto. Trátase, pois, dunha saudade reduplicativamente dada sobre o futuro. Por iso esta saudade ten que ser acción; se cara o pasado aínda pode caber dalgún (inauténtico) sentido unha saudade só lembranza, melancólica e sufrida, pero *ladroeira da acción*, cara o futuro só pode darse una saudade autenticamente activa.

Castelao, nas primeiras páxinas de *Sempre en Galiza*, fustiga con dureza ós emigrantes que, de volta á terra, se *senten defraudados* ó comprobaren que a terra das súas lembranzas xa non existe, que a terra moveuse, que cambiou: *novas casas, luz eléctrica, xente ben vestida, etc.* Aquilo non concorda coas *imaxes do seu mundo nativo*, a que eles estaban apegados, e non son capaces de asumi-lo cambio por máis que se fixese en sentido progresivo.

Esta son as nefastas consecuencias dunha saudade de excesivo sentido memorante; é unha saudade *frénica, soamente frénica*, e, por iso mesmo, *ladroeira de accións*. Trátase dunha saudade de *só retorno* e que, coma tal, soamente podería satisfacerse na volta ó que era, no que era, ó que foi e non se admite que deixara de ser. Fúndase esta saudade nun *amor egoísta -cáseque animal-*, centrada no acollo das propias lembranzas:

retornan atraídos pola *querencia*, coa mesma ledicia que senten os cabalos cando retornan á corte.⁴³

A saudade dos auténticos *desterrados galegos* (mesmo que sigan vivindo dentro da Galicia física) *non é das que doadamente se curan con retornar ós eidos nativos*. É saudade que só se satisfaría no *rexurdimento dunha Patria que parecía morta*. Esta saudade asenta sobre un *anceio grande e ledicioso*: lonxe do apego á minúscula concretez e singularidade do escenario do noso pasado, esa sorte de *enfermidade sentimental* e egoísta, será, por contra, ansia dun futuro renovado en que a Patria compareza coma tal e para todos.

(43) *Ibidem*, p. 12.